

مطالعه تطبیقی ریتون‌های دوران هخامنشی و اشکانی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۲۸

کد مقاله: ۴۲۵۵۴

زهره گرایی حکمت آبادی^۱

چکیده

هنر ریتون‌سازی یکی از برجسته‌ترین و ارزشمندترین هنرهای دوره هخامنشی و اشکانی وجود داشته است. این ظروف به شکل‌های مختلفی خود را در دوره‌های هخامنشی و اشکانی نشان می‌دهند. هدف این مقاله، با روشی توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، اگر فرض بر این باشد که؛ این ریتون‌ها، بنا به اعتقادات و روش اداره کشور در هر یک، ممکن است استفاده‌های متفاوتی داشته باشند، به دنبال دست یابی به وجوه افتراق و اشتراک ریتون‌های هخامنشی و اشکانی است تا آن‌ها را از لحاظ فرم، تزئینات و کاربرد، مورد تطبیق و بررسی قرار دهد که ضرورت پرداختن به این امر را دو چندان می‌کند. نتایج بر این اساس بود که؛ از لحاظ ۱- فرمیک، شکل مخروطی، استفاده از حیوانات و سر انسان، تنوع اندازه، از لحاظ ۲- تزئینات، استفاده از گل نیلوفر، شاخ و برگ انگور و برگ کنگردار، تاثیر بومیان ایرانی و آرایه‌های هلنی، و از لحاظ ۳- کاربرد، جنبه کاربردی در رسومات غیر مذهبی (تاج‌گذاری شاه) و غیر مذهبی و آیینی داشته‌اند. هنر ریتون‌سازی در دوره هخامنشی و اشکانی نشان دهنده جایگاه اجتماعی و نمادی از قدرت صاحبان خود محسوب می‌شدند و به واسطه رابطه خود با آشامیدنی‌های آیینی از اهمیتی ویژه برخوردار هستند.

واژگان کلیدی: هنر هخامنشی، هنر اشکانی، ریتون، عقاید فرهنگی و اساطیری

۱. فارغ التحصیل کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشکده دانشگاه الزهرا- تهران

۱- مقدمه

فلات ایران همواره شاهد عبور اقوام مختلفی بوده است. این اقوام چه در این سرزمین اقامت گزیده و چه از این منطقه تنها برای عبور استفاده کرده باشند، همواره در تحولات فرهنگی و هنری این کشور تاثیر گذاشته‌اند. این تاثیر و تاثرها در روند ساخت اشیای هنری به خوبی مشهود است. از جمله این اشیاء هنری، بایستی به ریتون^۱ ها اشاره نمود. نمونه بسیار جالب از هنرهای با ارزش ایرانی ریتون‌سازی است که چه در اعصار پیش از تاریخ و چه در دوران‌های تاریخی از اهمیت خاصی برخوردار بوده است زیرا تمایلات زیبایی شناختی انسان، به فرم و تزئین اشیاء و با تاثیر از علایق مذهبی و گاهی جادویی، وجود ساخت چنین اشیائی را توجیه می‌کند. با این که ریتون‌های ایرانی اشیاء چندان شناخته شده‌ای نیستند اما می‌توانند از لحاظ شکل و هم از نظر ساختار کلی به خوبی بیانگر تغییر و تبدیل‌های فرهنگی منطقه باشند. ریتون‌سازی یکی از هنرهای دوره هخامنشی و اشکانی بوده که برای مصارف خاص از آنها استفاده می‌شده و دارای فرم، تزئینات و کاربردهایی بوده‌اند که می‌توانند منعکس کننده تحولات تاریخی و هنری زمان خود باشند. مطالعه دقیق ریتون‌های این دوره‌ها در کنار هم، به ما کمک می‌کند تا از طریق معرفی و مقایسه آنها به اطلاعات جامع‌تر و درک روشن‌تری از هنر در این برهه از تاریخ برسیم، لذا پرداختن این موضوع، به مقایسه ویژگی‌های فرمیک، تزئینی و کاربردی دو سلسله هخامنشی و اشکانی، اهمیت و ضرورت این اشیاء را برجسته می‌کند. بنابراین هدف اصلی این مقاله، و با توجه به اینکه دو سلسله هخامنشی و اشکانی، در پی هم بوده‌اند - اما فرض بر این است که بنا به علایق و موارد استفاده این اشیاء، در هر یک از آنها، متفاوت باشد - بر این اساس به وجوه اشتراک و افتراقات ریتون‌های دوره هخامنشی با اشکانی و با روشی توصیفی - تحلیلی، و منابع کتابخانه‌ای، مورد بررسی و تحلیل، قرار می‌گیرد.

۲- پیشینه پژوهش

در مطالعات انجام شده بر روی ریتون‌ها به طور دقیق و عمیق به بررسی فرم و تزئینات آنها پرداخته نشده است. مطالعات انجام شده گسسته و بدون ارتباط با گستردگی تاریخی این ظروف زیبا هستند. پژوهش‌های استفاده شده در این مقاله شامل این موارد می‌باشد: دادور و همکاران (۱۳۸۹)، در پژوهشی با عنوان «بررسی شکل و فرم در ریتون‌های ایرانی - هزاره چهارم میلاد تا پایان دوره ساسانی» که در نشریه هنرهای زیبا در تهران به چاپ رسیده است به بررسی فرم و تزئینات در ریتون‌های ایرانی هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی پرداخته‌اند. در این پژوهش انواع ریتون‌ها و شکل و تزئینات آنها مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین اصغری (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان «هنر ریتون‌سازی در دوره اشکانی بر اساس مدارک باستان شناختی» که در فصلنامه جندی شاپور دانشگاه شهید چمران اهواز به چاپ رسیده، به بررسی ریتون‌ها پرداخته است. در این پژوهش به محل کشف ریتون‌های اشکانی، تزئینات آنان، جنس و گونه شناسی ریتون‌های اشکانی پرداخته شده است. افشار و صحرا پیمما (۱۳۹۵)، پژوهش خود را با عنوان «ریتون یکی از مولفه‌های شناخت هنر و مذهب اشکانیان» که در مجله مطالعات ایران شناسی در تهران به چاپ رسیده است، به انجام رساندند که در آن به معرفی جامع ریتون‌ها پرداخته شده است. آزادی و همکاران (۱۳۹۵)، پژوهشی با عنوان «تحلیل و گونه‌شناسی ریتون هخامنشی موزه ایران باستان» که در کنفرانس بین المللی شیراز به چاپ رسیده است را انجام داده‌اند. نیز رهبر گنجه (۱۳۸۶)، پژوهشی با عنوان «ریتون چیست» که در مجله کیهان فرهنگی در تهران به چاپ رسیده به بررسی مفهوم ریتون می‌پردازد.

علاوه بر پژوهش‌های یاد شده می‌توان به مطالعات پراکنده در میان نوشته‌های باستان شناسان مختلف اشاره نمود. از جمله پژوهش‌هایی که توسط گیرشمن، پرادا و آندره گذار ضمن بررسی هنر ایران پیش از اسلام صورت گرفته است. در این قبیل پژوهش‌ها، محققان به طور عمده ریتون‌ها را به عنوان بخشی از تولیدات هنری ایران معرفی نموده و ویژگی کلی آنها را بر شمرده‌اند. مقاله حاضر سعی دارد تا به فرم، تزئینات و کاربرد ریتون‌ها در دو دوره هخامنشی و اشکانی و به قیاس آنها با یکدیگر بپردازد.

۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر با استفاده از روش تاریخی و مطالعه اسنادی انجام شده و جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای صورت گرفته است. به این معنا که از طریق مطالعه پژوهش‌های پیشین و منابع و اسنادی که در اختیار بوده، سه فاکتور فرم، تزئینات و کاربرد در نظر گرفته و این سه فاکتور در دو دوره هخامنشی و اشکانی با هم مقایسه گردیده و خلاصه مقایسه‌ها در جداول جداگانه ثبت گردیده و در نهایت به وجوه اشتراک و تفاوت‌های آنها در این سه محور پرداخته شده است.

۴- ریتون چیست؟

«ریتون به ظروفی اطلاق می‌شوند که در گذشته برای آشامیدن به کار می‌رفته و اشکال مختلف حیوانات، انسان و یا موجودات خیالی در ساخت آن نقش اساسی داشته‌اند. بنابراین ظرف را در قالب شکل حیوانات گوناگون می‌ساختند و یا موجودات در شکل و تزئین این ظروف، نقش کاربردی داشتند» (صحرا پیمان، ۱۳۹۵: ۹۳).

دهخدا در ذیل کلمه ریتون چنین آورده است: «ریتون صراحی باشد که آن را از طلا و نقره یا از گل به صورت جانوران خصوصاً شیر بسازند و بدان شراب خورند» (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۳۰۶). «کلمه یونانی ریتون از مایع روان گرفته شده است. این کلمه در واقع تنها به ظروفی گفته می‌شود که از آن جریان بلریک مایع بیرون آید و معمولاً در مورد ظروفی برای آشامیدن به کار می‌رود که قسمت پایین آنها از سر جانوری تشکیل شده که اغلب؛ اما نه برای همیشه، سوراخی در میان لب‌ها دارد تا مایع بتواند از آن جاری گردد» (پرادا، ۱۳۵۷: ۱۶۴). مطابق فرهنگ آکسفورد ریتون‌های واقعی آنهایی هستند که «علاوه بر دهانه ظرف، سوراخی برای خروج مایع در آن وجود دارد که در پوزه یا سینه حیوان قرار داده شده است» (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۲۲۱). «ساخت ظروف به شکل حیوانات و موجودات خیالی سابقه طولانی در هنر ایران دارد. حیوانات به سبب قدرت خاصی که دارند در بیانی سمبلیک مورد استفاده هنرمندان و صنعتگران قرار می‌گرفتند تا شاید بدین وسیله بتوانند از قدرتهای فرا طبیعی و متافیزیکی آنها استفاده کنند. حیوانات و موجودات واقعی و یا تخیلی و یا ترکیبی از آنها که مظهر و یا سمبل قدرتها و خواسته‌های مختلف انسان بوده‌اند، همواره در ساخته‌های دست بشر و در فرهنگ‌های مختلف به صورت‌های گوناگون دیده شده‌اند. یافته‌های باستان‌شناسی در مورد کاربرد شکل حیوانات برای تزئین ظروف نشان می‌دهد که این تزئینات تقریباً از دوره نوسنگی میانه آغاز شده‌اند» (دهدشتی، ۱۳۸۰: ۵۰).

۴-۱- انواع ریتون‌ها

ریتون‌ها از لحاظ فرم ظاهری سه گونه‌اند:

الف- ریتون‌هایی که در محل اتصال ساغر به بخش قدامی حیوان و یا انسان زاویه ۹۰ درجه به خود می‌گیرند.

ب- ریتون‌هایی که ساغر آنها با یک انحنا ملایم به بخش قدامی حیوان متصل می‌شوند.

پ- ریتون‌هایی که ساغر آنها در سر یا گردن حیوان تعبیه شده‌اند که اغلب ریتون‌های عصر ماد از این نوع هستند (رهبر گنجه، ۱۳۹۶: ۵۶).

۴-۲- اشکال ریتون

معمولاً در ساخت ریتون‌ها از طبیعت و حیواناتی که در محیط اطراف آنان زندگی می‌کردند، الهام می‌گرفتند که از نظر آنها مظهر زیبایی و قدرت طبیعت به شمار می‌آمدند. شکل مورد نظر را برای ریتون انتخاب می‌نمودند. گاهی ذهن خلاق باعث شکل‌گیری حیوانات تخیلی و غیر واقعی می‌شد و آن را با نهایت دقت و ظرافت به ظهور می‌رساندند. معمولاً جانورانی انتخاب می‌شدند که در طبیعت بر همتایان خود برتری داشتند و مظهر قدرت و حکم فرمایی و برکت بودند، تا بهتر بتوانند قدرت و شوکت طبقه حاکم را آشکار سازند، و یا شاید هم جنبه جادویی و آیین جانوران، در نظر گرفته می‌شد. در هر جغرافیای طبیعی و حیوانی، اشکال گوناگونی از ریتون‌ها دیده شده است، در زیویه کردستان و کوه‌های سر به فلک کشیده زاگرس، کله قوچ و بز وحشی، در کلاردشت مازندران ببر، در مناطق کویری و گرم و خشک شتر، کشف شده است. در همدان بیشتر سرشیر و کله قوچ، اشکال مختلفی از ریتون‌ها در موزه‌های جهان نگهداری می‌شود، ریتون‌های طلایی موزه متروپولیتن به شکل شیر، ریتون‌های نقره‌ای کلکسیون کورکی^۲ به شکل گاو، ریتون‌های نقره‌ای کلکسیون شی مل^۳ و موزه لنینگراد به شکل قوچ، ریتون‌های نقره‌ای موزه لوور به شکل بز و اسب، ریتون‌های موزه بیرتیش به شکل گریفین و موزه ارمیتاژ، به شکل بز بالدار. ریتون‌های طلایی کلکسیون شخصی در نیویورک به شکل آهو، و سایر ریتون‌های طلایی و نقره‌ای هخامنشی که تزئین بخش موزه‌های ایران می‌باشند.

۴-۳- موارد کاربرد

ریتون‌ها در مراسم تشریفات درباری و مذهبی، اعیاد و جشن‌های طبقه حاکم ایران باستان مورد استفاده قرار می‌گرفت و رونق بخش مجلس اشراف بود. استفاده از این نوع ظروف در تمام طبقات اجتماعی به کار می‌رفت، اما نوع جنس آنان متفاوت بود، طبقات پایین جامعه از ریتون‌های سفالین، و طبقات بالا ریتون‌های طلا و نقره را مورد استفاده قرار می‌دادند. چون دهانه ریتون به صورت سر باز و گشاده بود، در مراسم مذهبی بیشتر به صورت گلاب‌دانها به کار می‌رفته است و با ریختن عطر در آن و قرار دادن در اتاق‌ها و تالارها، معابد و آتشکده‌ها، فضای موجود را معطر و روحانی می‌کردند. با ورود اسلام و به دلیل باورها و اعتقادات خاص دین اسلام، از جمله منبع شراب خواری، مخالفت با چهره‌نگاری انسان و حیوان در هنر، عملاً هنر ریتون‌سازی نیز به فراموشی سپرده شد (احسانی، ۱۳۸۲: ۵۹). حال که با ریتون و انواع آن آشنایی انجام شد مطابق هدف مقاله به بررسی ریتون‌ها، در دوره‌های هخامنشی و اشکانی پرداخته می‌شود.

۵- ریتون‌ها در دوره هخامنشی

در دوره هخامنشی نمونه‌هایی نفیس، از ریتون از جنس طلا، نقره، برنز و سفال لعابدار و حتی شیشه ساخته شده اند (Mayers, 1970: 510). «سابقه ساخت برخی از انواع این ظروف به حدود ۴۰۰۰ پیش از میلاد می‌رسد. جام‌ها بنا بر آنچه در نوشته‌های گزنفون آمده است از جمله هدایای بوده‌اند که کوروش به اطرافیانش می‌داده است» (پیر نیا، ۱۳۸۱: ۴۱۰). «باید دانست که اعطای هدایا، هدیه دهنده و هدیه گیرنده را به یکدیگر وابسته می‌گرداند و بدین ترتیب، هدیه گیرنده به شاه، تعهد وفاداری می‌داد» (بریان، ۱۳۸۰: ۲۷۰). در دوره هخامنشی از انواع ریتون‌هایی که به شکل سر حیوان هستند، نمونه‌هایی باقی مانده است که سابقه ساخت این ریتون‌ها به «هزاره اول پیش از میلاد می‌رسد» (احسانی، ۱۳۸۲: ۶۶).

«ریتون‌ها در دوره هخامنشی به شکل مخروطی یا استوانه‌ای شکل می‌باشند و به دو گروه تقسیم می‌شوند. در گروه اول ساختار ریتون تشکیل شده است از مخروطی با سطح مقطع وسیع دایره‌ای شکل در قسمت نوک مخروط به شکل سر یک حیوان و یا قسمت قدامی بدن یک حیوان منتهی می‌شود. در واقع گردن آن به شکل استوانه‌ای درآمده و تبدیل به جام نوشیدنی شده است. میانگین ارتفاع کلی در این ریتون‌ها بین ۲۰ تا ۲۵ سانتی متر متغیر است. در گروه دوم بخش مخروطی شکل با یک زاویه ۹۰ درجه و یا بسته (کمتر از ۹۰ درجه) به بخش دامی بدن یک حیوان متصل می‌شود. این زاویه در نزدیکترین قسمت به انتهای بخش مخروطی یا نوک آن وجود دارد» (دادور و همکاران، ۱۳۸۹: ۷).

حیوانات مورد استفاده عبارتند از: بز، قوچ، اسب و گوزن. ساخت و پرداخت جزئیات بر روی این سرها کاملاً به شیوه‌های بومی هنر ایران صورت گرفته است. چشم‌ها درشت و برجسته هستند. شاخ‌ها یا به سوی عقب کشیده شده‌اند و یا به شکل یک قوس چرخشی زیبا (اسپیرال) یادآور شاخ قوچ نر هستند. سطح این شاخ‌ها همه جا با هاشورهای منظمی تزئین شده است. تمامی برجستگی‌های صورت حیوان به طور دقیق و منطبق با واقعیت نشان داده شده‌اند. محل بینی، سوراخ‌های بینی، پوزه حیوان و دهان آن با دقت فراوان مشخص شده است. گوش‌ها برجسته‌اند و حتی جزئیاتی همچون یال، موی بزها و افسار اسب‌ها نیز با هاشورهای متنوع یا حلقه‌های کوچک و ظریف به نمایش درآمده‌اند. سکون و وقار حاکم بر هنر ایران به خوبی در کلیت سر و صورت حفظ شده است (تصویر ۱).

تصویر ۱. ریتون زرین همدان دوره هخامنشیان، موزه ملی ایران (irannationalmuseum.ir/fa)

بدنه اصلی و یا همان بخش مخروطی شکل فاقد تزئین خاصی است. استفاده از شیرهای موازی و مقعر را می‌توان تنها نمونه تزئین مورد استفاده بر روی برخی از بدنه‌ها دانست. علاوه بر این در تعدادی از ریتون‌های دوره هخامنشی، روی لبه آنان (تصویر ۱)، از نقش گل نیلوفر آبی برای تزئین استفاده شده است.

در گروه دوم ریتون‌های مخروطی یا استوانه‌ای شکل ریتون با یک زاویه به قسمت قدامی بدن یک حیوان منتهی می‌شود. حیوانات مورد استفاده در این گروه عبارتند از: گاو، بز، قوچ، اسب، گریفین، شیر بالدار و یک نمونه منحصر به فرد مرغابی. نیم تنه مورد استفاده ترکیب‌های متفاوتی را نشان می‌دهند که عبارتند از سر و گردن و شاخ‌ها، سرو گردن و پاهای حیوان که جمع شده و زیر بدن حیوان قرار گرفته است، سر و گردن حیوان با پنجه‌هایی که به طرف جلو کشیده شده‌اند (رهبر گنج، ۱۳۹۶: ۵۶).

«این گروه از ریتون‌ها به شدت ویژگی‌های هنر بومی را به نمایش می‌گذارند. این شیوه گرایش به سادگی طرح‌ها و بهره‌گیری از الگوهای طبیعی در ساخت، ریتون‌ها را مبدل به نوعی هنر ترکیبی از عناصر آئینی اقوام گوناگون نموده است. سکون توام با وقار، سرهای خمیده که با قوسی نرم به گردن برافراشته متصل می‌شوند، چشمان درشت و بارز، نمایش خطی جزئیات و استفاده از فرم‌های ساده برای نشان دادن ماهیچه و اعضای بدن همگی از ویژگی‌های هنر هخامنشی محسوب می‌شوند» (گیرشمن، ۱۳۷۰: ۱۰۵).

از هاشورها و اسپیرال‌های مختلف برای نشان دادن جزئیات مو، ریش و یال حیوانات استفاده شده است. در جانوران بال‌دار شکل بال‌ها به شیوه هخامنشی در سه ردیف منظم به نمایش درآمده است. حیوانات درنده با دهان باز و حالتی خشمگین نشان داده شده‌اند (تصویر ۱) در حالیکه در حالیکه در چهره حیوانات اهلی آرامش کامل ساکن شده است» (تصویر ۲) (پرادا، ۱۳۵۷: ۱۰۵).

تصویر ۲. ریتون طلایی بز کوهی هگمتانه دوره

هخامنشیان، موزه ملی ایران
(irannationalmuseum.ir/fa)

«بدنه اصلی جام‌ها تزئین خاصی ندارد یک حاشیه پهن بر روی لبه جام مشخص شده است. این حاشیه پهن ساده و بدون تزئین رها گردیده و یا با نقش گل نیلوفر آبی تزئین گردیده ست. بر روی تعدادی از ریتون‌ها از شیر تزئینی ساده مقعر به صورت افقی برای تزئین استفاده شده است. جنس اغلب این ریتون‌ها فلزی است و از فلزات آهن، مفرغ، نقره و طلا در ساخت آنها استفاده شده است» (بهزادی، ۱۳۷۳: ۱۶۰-۱۶۳). اما قبلاً گفته شد علاوه بر فرم و تزئینات ریتون‌ها دارای کاربردهایی نیز بوده‌اند و در مراسمات و آیین‌ها از ریتون‌ها استفاده می‌کرده‌اند. «از جمله رسومی که در هنگام تاج‌گذاری شاه در دوره هخامنشی گفته شده این است که شاه باید تا آخرین قطره محتویات جامی آکنده از لور حاصل از بستن شیر را بنوشد» (بریان، ۱۳۸۰: ۴۵۱). پس ریتون در آیین تشریف یعنی همان رسیدن به مقام پادشاهی و تاج‌گذاری کاربرد داشته است.

«به کار بردن آئین تشریف نشان می‌دهد که این رسم ریشه در آئینی بسیار کهن دارد و بعید نیست که به اسطوره آریایی اشاره می‌کند که آب شیر را مانند نوشیدنی جاودانگی معرفی می‌کند. در عین حال این آئین بسیار باستانی با نماد قدرت همراه شده است» (بریان، ۱۳۸۵: ۲۵۶-۲۵۵). همچنین در اشاره به جشنی که پارسیان به افتخار میترا بر پا می‌کردند چنین آمده است که «تنها شاه پارس آزاد است که به هنگام جشن میترا میگزاری کند» (همان، صص ۳۸۹-۳۸۸). همچنین بریان در ادامه بیان می‌دارد که آیا میگزاری شاه بیشتر بازتاب آیین باروری که تاک نماد آن است، نیست؟ پس شاه در مراسم میگزاری که خود آئینی بوده است از ریتون استفاده می‌کرده است. هخامنشیان نیز با آئین هوم بیگانه نبوده‌اند و در متن‌های آرامی، تخت جمشید با نام هومداد ستایش شده (بریان، ۱۳۸۵: ۲۹۲-۲۹۱)، که در این آئین نیز نوشیدن با ریتون‌ها صورت می‌گرفته است.

۶- ریتون‌های دوره اشکانی

«در دوره اشکانی شیوه ریتون‌سازی در فرم تقریباً مشابه آن چیزی است که تا پایان این دوره در سرزمین ایران به آن عمل می‌شده ولی میتوان در کنار آن تاثیر هنر یونانی را در فرم و تزئینات روی ظروف تشخیص داد» (اصغری، ۱۳۹۶: ۲۹). «ریتون‌ها در دوره اشکانی شاخی شکل می‌باشند. یکی از مهمترین قسمت‌ها در ریتون‌ها پیکره انتهایی در ریتون است. انواع مختلف حیوانات طبیعی از جمله بز شاخدار یا بدون شاخ، قوچ، اسب، فیل، شیر، گربه وحشی، گوزن، نر، حیوانات تخیلی مانند اسب بالدار، شیر بالدار شاخدار، گریفین، فیل بالدار، انسان اسب و در نهایت تعدادی پیکره انسانی و مذکر به عنوان پیکره انتهایی در ریتون‌ها استفاده شده‌اند. پیکره انتهایی در ریتون‌های شاخی شکل تحت تاثیر سبک غالب در ساخت ریتون تغییر ماهیت یافته‌اند. استفاده از حیوانات دیگر مانند فیل بالدار و بدون بال چندان عجیب نیست. همچنین وجود تصویر فیل بر روی سکه‌هایی که مقدس خوانده می‌شدند و در واقع سکه‌هایی بودند مربوط به مراسمی خاص و وقایع مهم به خوبی بیانگر اهمیت این نقشمایه در هنر پارسی است» (De morgan, 1929: 143).

«ریتون‌ها در دوره اشکانی از یک بخش بلند و مخروطی که قوس بلندی دارد و یادآور شاخ حیوانات، تشکیل شده است. اندازه ریتون‌ها متنوع است اما عمده آنها اندازه‌های بزرگی دارند. قوسی در انتهای شیب شاخ قرار دارد که در برخی از نمونه‌های کوچک دیده نمی‌شود. در حقیقت در نمونه‌هایی که در انتهای قوس وجود ندارد، شیب شاخ به آرامی به یک پیکره انتهایی متصل می‌شود. در نمونه‌هایی که قوس در انتهای شیب شاخ قرار دارد، این قوس با زاویه باز (بیش از ۹۰ درجه) به پیکره انتهایی متصل می‌شود و در ریتون‌هایی که از نسا یافت شده‌اند و نیز سایر ریتون‌های اشکانی که از نقاط مختلف آسیای مرکزی به دست آمده‌اند این زاویه یا وجود ندارد و یا اینکه زاویه‌ای آرام را تشکیل می‌دهد. ارتفاع ریتون‌ها بین ۶۰ سانتی متر و در بلندترین تا ۳۰ سانتی متر متغیر است. به همین ترتیب قطر دهانه در بزرگ‌ترین نمونه ۱۷ سانتی‌متر و در کوچک‌ترین نمونه ۹-۱۰ سانتی متر است» (دادور و همکاران، ۱۳۸۹: ۷).

حیوانات تخیلی را می‌توان هم بر ریتون‌های ایرانی و هم بر روی ریتون‌هایی مشاهده نمود که در خارج از ایران و در نسا (دوره اشکانی) یافت شده‌اند (تصویر ۳). «گریفین یا شیر دال موجودی است ترکیبی با سر و بدن شیر و بال‌های عقاب در ریتون‌های اشکانی دو شاخ «s» شکل روی سر دارد. سطح شاخ‌ها یا ساده است و یا با تزئینات اسپیرال شکل پوشیده شده است. دهان باز است و زبان و دندان‌ها دیده می‌شوند. گوش‌ها به سمت جلو کشیده شده‌اند» (herzfeld, 1976: 257).

تصویر ۳، ریتون اشکانی. گانتز (۱۳۸۳)، فلزکاری در دوران هخامنشی، اشکانی، ساسانی، ص ۱۰۶

با این حال گریفین با بدن شیر، بال‌ها و شاخ‌ها در هنر هخامنشی از قرن ششم قبل از میلاد دیده می‌شود. در نقش برجسته‌های تخت جمشید در یک مورد موجودی تخیلی را نشان می‌دهد که بسیار شبیه گریفین‌های به کار رفته در نسا (دوره اشکانی) است (همان: ۲۵۹). در ریتون‌های نسا در چند مورد می‌بینیم که از پیکره انسان_اسب (سنتورها) در انتهای ریتون استفاده شده است. «سنتورها در اساطیر یونانی موجوداتی هستند با دستان و بالا تنه انسان و پایین تنه اسب که در کوه‌های تسالی می‌زیستند. عموماً وحشی بودند اما برخی از آنها نیز به انسان کمک می‌کردند. داستان نبرد آنان با لاپیت‌ها و ربایش زنان آنان بسیار معروف است» (پاکباز، ۱۳۷۸: ۹۷۶).

تصویر ۴، ریتون اشکانی با سر انسان. گانتز (۱۳۸۳)، فلزکاری در دوران هخامنشی، اشکانی، ساسانی، ص ۱۰۸

«استفاده از پیکره‌های انسانی نیز در دوره اشکانی متداول بوده است. این امر را بایستی به اختلاط فرهنگی و هنری پارتیان با هنر و فرهنگ هلنی مرتبط دانست. به ویژه آنکه این ریتون‌ها نیز از مراکز هم‌چون نسا به دست آمده‌اند. در چند نمونه از ریتون‌های نسا پیکره انتهایی الهه‌ای مونث را نشان می‌دهد (تصویر ۴)، که پوشیده و یا نیمه برهنه با وقار کامل ایستاده است. به طور حتم نمایش زنان برهنه در هنر ایران سابقه چندانی ندارد. در حالیکه هنر هلنی آکنده از پیکره‌های مونث و برهنه است. اما در مورد پیکره الهه مونث در ریتون‌های نسا نظرات متعددی وجود دارد. نزدیکترین تصور به موجودیت واقعی این الهه مونث بالداز می‌تواند نیکه و تیخه باشد» (Masson, 1982: 133-4).

یکی دیگر از اشکال بسیار مورد توجه در دوره اشکانی به عنوان پیکره انتهایی ریتون، نیم تنه گوزن است. استفاده از نیم تنه گوزن را می‌توان در ریتون‌هایی مشاهده نمود که از نقاط مختلف آسیای مرکزی به دست آمده‌اند. زندگی اقوام ساکن در آسیای مرکزی وابسته به چارپایانی بود که تکیه گاه اقتصادی آنان به شمار می‌رفت و به همین سبب آسیای خود را با تصاویر چارپایان و جانوران می‌آراستند و چون دارای قریحه زیبایی‌شناسی بودند تمایل به مشاهده حیواناتی داشتند که در پیرامون آنها می‌زیستند. «گوزن از آغاز در میان طوایف سیبری مورد پرستش واقع می‌شد و تا زمان سکاها بخش اعظم اهمیت مذهبی کردن خود را از دست داده بود ولی احتمال می‌رود که اعتقاد مربوط به انتقال روح متوفی به جهان دیگر توسط گوزن هنوز به طور کامل در اوراسیا در سراسر هزاره اول متداول بوده است» (بهرادی، ۱۳۷۳: ۱۵۷).

استفاده از شکل گوزن در وضعیت نشسته در حالتی که ساق‌های او زیر بدنش جمع شده و کف سم‌هایش به خوبی پیدا است نشان از چابکی حرکات طبیعی دارد. این گونه نشان دادن حرکات و حالت‌ها در هنر اقوام ساکن در آسیای مرکزی از ویژگی‌های برجسته و ممتاز به شمار می‌رود. به جز پیکره انتهایی انواع تزئینات به کار رفته بر روی ریتون‌های شاخی شکل نیز تنوع فراوان و چشمگیری را به نمایش می‌گذارند. در ریتون‌های اشکانی و نمونه‌های به دست آمده از نسا، همچنان می‌توان تاثیر هنر هلنی را به خوبی مشاهده کرد. گروه دوازده گانه خدایان المپی را بایستی مهمترین تزئین به کار رفته بر روی ریتون‌های اشکانی نسا دانست. در باور یونانیان باستان، خدایان مستقر بر قله المپ، در مرز میان مقدونیه و ساحل دریای اژه بودند. این خدایان دوازده گانه به ترتیب اهمیت عبارتند از: زئوس، پوسوئیدون، هفایستوس، هرمس، آرس، آپولون، هرا، آتنا، آرتیمیس، هستیا، آفرودیت و دتمر، بازی‌های قهرمانی المپیک به افتخار اینان برگزار می‌شد» (پاکباز، ۱۳۸۷: ۹۸۱).

اغلب این خدایان را می‌توان به راحتی تشخیص داد چرا که به وسیله یک ویژگی ظاهری برجسته متمایز شده‌اند. ترتیب قرارگیری آنها در کنار هم نیز به صورتی است که می‌توان ارتباط‌های آنان را با یکدیگر تشخیص داد. به طور مثال زئوس میان بردارش پوسوئیدون و همسرش هرا قرار گرفته است. با این حال تصاویر این خدایان بر روی ریتون‌ها با ویژگی‌های هنر محلی شرقی نمایش داده شده‌اند. مهمترین این ویژگی‌ها عبارتند از: به کارگیری صورت‌های یکسان و شبیه به هم، اندام‌های یک اندازه و هماهنگ، لباس‌های شرقی، صورت‌های گرد با چشمان گشوده و ابروهای به هم پیوسته، چانه‌های گرد و برجسته،

بینی کشیده و دهان کوچک و نیز استفاده از زیورآلات برای تزئین پیکره‌های مونت. بر روی لبه افریز این ریتون‌ها ردیفی از سردیس‌ها برای تزئین به کار رفته‌اند. استفاده از سردیس در هنر اشکانی امری جدید محسوب می‌شود و نمونه‌های آن را می‌توان در کاخ هترا بر روی دیوارها مشاهده نمود. همچنین در تعدادی از ریتون‌های نسا بر روی بدنه، تزئینات گیاهی مانند شکل درخت مو، خوشه انگور، پیچک‌ها و برگ کنگر استفاده شده است» (دادور و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۱).

«آنچه از مستندات تاریخی بر می‌آید، اشکانیان اقوامی بودند که نسبت به دین حساسیت خاصی نشان نمی‌دادند. این مسئله به وضوح از شیوه‌های حکومت و آئین‌های مختلفی که در قلمرو حکومت اشکانی وجود داشته، دیده شده است. با توجه به این نکته ظهور الهه‌های یونانی بر روی آثار دوران اشکانی دور از انتظار نیست. در دوره اشکانیان برخی از الهه‌های ایرانی با هم‌تایان یونانی خود در هم آمیخته‌اند به گونه‌ای که تمثال آفرودیت، بیانگر نقش آناهیتا و هرکول بیانگر ورثرغنه ایرانی است. تحلیل این نقوش که بر روی ریتون‌های اهدایی آرامگاه اجداد اشکانیان دیده می‌شود می‌تواند گواهی بر جنبه کاربرد آئینی آنها و نشان دهنده آزادی مذهبی اشکانیان باشد» (افشار، ۱۳۹۵: ۹۹).

با این توضیحات، مشخص می‌گردد که ریتون‌های هخامنشی و اشکانی از بسیاری از جهات به هم شبیه و در برخی موارد، و به دلیل نوع اعتقادات و موارد استفاده ای که شاهان و درباریان از این ریتون‌ها، بکار می‌برند، متفاوت هستند. وجوه این اشتراکات و افتراقات، از لحاظ فرم، تزئینات و کاربرد، در جدول مشاهده می‌گردد.

جدول ۱- اشتراکات و افتراقات ریتون‌های هخامنشی و اشکانی، از لحاظ فرم، تزئینات و کاربرد (ماخذ: نگارنده)

اشکانیان	هخامنشیان			
یک بخش بلند و مخروطی که قوس بلند دارد	شکل مخروطی یا استوانه‌ای	اشتراک	فرم	
یادآور شاخ حیوانات	شکل سر حیوان یا قسمت قدامی بدن، به حیوان منتهی می‌شود			
شیر بالدار شاخدار، قوچ، گوزن	حیوانات مورد استفاده، بز، قوچ، اسب، گوزن	افتراق		
علاوه بر حیوانات، از فرم انسان نیز استفاده شده است	فقط استفاده از حیوانات			
عمده آنها اندازه بزرگی دارند (ارتفاع بین ۳۰ الی ۶۰ سانتی متر)	تنوع در اندازه (میانگین آنها ۲۵ سانتی متر است)			
قوس با زاویه باز (بیش از ۹۰ درجه) به پیکره انتهایی متصل می‌شود. در پیکره‌های نساء این زاویه یا وجود ندارد و یا اینکه زاویه ای آرام را تشکیل می‌دهد	بخش مخروطی شکل با یک زاویه ۹۰ درجه و یا بسته (کمتر از ۹۰ درجه) به بخش دامی بدن یک حیوان متصل می‌شود	اشتراک		تزئینات
از اشکال گیاهی استفاده شده است	از اشکال گیاهی استفاده شده است			
تزئینات در همه جای ظروف دیده می‌شود	از هاشورها و اسپیرالهای مختلف برای نشان دادن جزئیات مو، ریش و یال حیوانات استفاده شده است			
با شاخ و برگ انگور و برگ‌های کنگردار، تزئین شده‌اند	با گل نیلوفر آبی تزئین شده‌اند			
تاثیر آرایه‌های هلنی با بکار بردن جزئیات آن	ساخت و پرداخت و تزئینات به شیوه‌های بومی هنر ایران صورت گرفته است	اشتراک		کاربرد
استفاده از تزئین اله یونان و زنان برهنه	از تزئینات انسانی بهره گرفته نشده است			
جنبه آیینی داشته‌اند	جنبه آیینی داشته‌اند	افتراق		
بیشتر جنبه آیینی و آزادی مذهبی داشت	در مراسمات غیر آیینی مانند نوشیدن محتویات شیر ریتون‌ها از طرف شاه، برای تاجگذاری، یا در جشن پارسیان، شاه برای میگزاری از ریتون استفاده می‌کرد			

۷- نتیجه گیری

بر اساس جدول نوشته شده مبنای فرم، تزئینات و کاربرد، ریتون‌ها در دو دوره هخامنشی و اشکانی به بررسی نقاط اشتراک و افتراق ریتون‌ها، در دوره هخامنشی سر حیوان به بدن او و در دوره اشکانی شیب شاخ به یک پیکره انتهایی متصل می‌شود. در بعد فرم در هر دو دوره هخامنشی و اشکانی فرم کلی ریتون از شکل حیواناتی چون شیر، قوچ و گوزن استفاده شده است. اما در دوره اشکانی علاوه بر گونه‌های حیوانی از فرم انسان نیز در ساخت ریتون استفاده شده است. همچنین در بحث تفاوت فرم ریتون در دو دوره، تفاوت آنها در ساختار مخروطی یا استوانه‌ای شکل (هخامنشی) و شاخی شکل (اشکانی) آنها می‌باشد. ارتفاع ریتون‌ها در دوره هخامنشی ۲۵-۲۰ سانتی متر است اما در دوره اشکانی، ارتفاع ریتون‌ها بین ۳۰-۶۰ سانتی متر در نوسان است. در دوره هخامنشی زاویه اتصال سر ریتون‌ها به پیکره نهایی یک زاویه ۹۰ درجه یا کمتر دارد اما در دوره اشکانی این زاویه بیش از ۹۰ درجه است. در بعد تزئینات در هر دو دوره برای تزئین ریتون از اشکال گیاهی استفاده شده است اما در بحث تفاوت‌ها در دوره هخامنشی بدنه اصلی جام، تزئین خاصی ندارد و تصویر گل نیلوفر و نخل بر حاشیه پهن جام تزئین گردیده است اما در دوره اشکانی تزئینات در همه جای جام دیده می‌شود و شکل آنها به صورت شاخ و برگ انگور و برگ‌های کنگردار است. در دوره اشکانی از نقش الهه‌های

یونانی و همچنین نقش زنان برهنه و نیمه برهنه در تزئینات ریتون استفاده شده که این نوع تزئین در دوره هخامنشی دیده نمی‌شود.

در بعد کاربرد نیز در هر دو دوره هخامنشی و اشکانی، ریتون‌ها کاربرد آیینی داشته‌اند. با این تفاوت که در دوره هخامنشی آئین‌ها بومی‌تر بوده و گاه برای مراسم غیر مذهبی نیز از ریتون‌ها استفاده شده و شاهان در این آئین‌ها جلوه بیشتری دارند. بدین ترتیب هنر ریتون‌سازی در دوره هخامنشی و اشکانی نشان دهنده جایگاه اجتماعی و نمادی از قدرت صاحبان خود محسوب می‌شدند و به واسطه رابطه خود با آشامیدنی‌های آیینی از اهمیتی ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند. اندکی دقت به مجموعه جانوران مورد استفاده نشان می‌دهد که به طور حتم عقاید فرهنگی و اساطیری در انتخاب این جانوران موثر بوده است.

پی‌نوشت‌ها

- 1- Rhyton
- 2- Kevorkian
- 3- Schimmel

منابع

۱. احسانی، محمد تقی. (۱۳۸۲). هفت هزار سال هنر فلز کاری در ایران. تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
۲. اصغری، زهرا. (۱۳۹۶). هنر ریتون سازی دوره اشکانی بر اساس مدارک باستان‌شناختی. فصلنامه جندی شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز، سال سوم، (۱۱)، ۲۶-۴۶.
۳. افشار، حمید و صحراپیما، ندا. (۱۳۹۵). ریتون یکی از مولفه‌های شناخت هنر و مذهب اشکانیان. مطالعات ایران‌شناسی، (۱۳)، ۹۴-۱۱۳.
۴. آزادی، وحید و دیگران. (۱۳۹۵). تحلیل گونه‌شناسی ریتون‌های هخامنشی موزه ایران باستان، شیراز، اولین کنگره بین‌المللی هدف.
۵. بریان، پی‌یر. (۱۳۸۰). امپراطوری هخامنشی جلد ۱ و ۲. ترجمه ناهید فروغان، تهران، نشر قطره.
۶. بهزادی، رقیه. (۱۳۷۲). قوم‌های کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران. تهران، موسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
۷. پاکباز، رویین. (۱۳۷۸). دایره‌المعارف هنر (نقاشی، پیکره‌سازی و هنر گرافیک). تهران، فرهنگ معاصر.
۸. پرادا، ایدت. (۱۳۵۷). هنر ایران باستان (تمدن‌های پیش از اسلام). تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۹. دادور، ابوالقاسم و دیگران. (۱۳۸۹). بررسی شکل و فرم در ریتون‌های ایرانی_هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی. نشریه هنرهای زیبا_هنرهای تجسمی، (۱۲)، ۴۱-۵۰.
۱۰. رهبر گنجه، تورج. (۱۳۸۶). ریتون چیست. مجله کیهان فرهنگی، (۲۵۴)، ۵۶-۵۹.
۱۱. علامه دهخدا. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران، تهران.
۱۲. قدیمی، ونوس. (۱۳۸۹). تحلیلی نمادشناختی از ریتون‌های هخامنشی در پیوند با آئین‌های نوشیدنی ایران باستان. مجله انسان‌شناسی ایران، (۱۳)، ۹۴-۱۱۳.
۱۳. گانتر، آن. سی و جت، پل. (۱۳۸۳). فلزکاری ایران در دوران هخامنشی، اشکانی، ساسانی. ترجمه شهرام حیدرآبادیان، تهران، نشر گنجینه هنر.
۱۴. گیرشمن، رمان. (۱۳۷۸). ایران از آغاز تا اسلام. ترجمه محمد معین، تهران، نشر ثالث.
15. De Morgan, J. (1929). Manual de Oreintal, Paris, France.
16. Herzfeld, Ernest. (1976). Iran in the ancient East, Paris, France.
17. Masson, m.E. (1982). The Parthian Rytons of Nissa, Casa Edicrit Le letter Licossa Commissionaria Sansoni.

Comparative study of Hakhamaneshi and Parthian rhytons

Abstract

The art of retoning is one of the most prominent and valuable arts that existed in the Hakhamaneshi and Parthian periods and the use of these drinking utensils was very common in ancient Iran. These dishes show themselves in different forms in the Hakhamaneshi and Parthian periods. Human aesthetic inclinations to the form and decoration of objects, influenced by religious and sometimes magical interests, justify the existence of such objects. Despite the importance and similarity, the rhytons of these two dynasties have not been matched with each other in terms of form, decoration and use. Therefore, the present article, with comparative descriptive-analytical discourse and using library resources, examines the differences and commonalities of the Hakhamaneshi and Parthian rhytons from the moment of form, decoration and application, and doubles the necessity of addressing this issue. At the same time, the results were based on: In terms of 1- Formic, conical shape, use of animals and human heads, variety of sizes, in terms of 2- Decorations, use of lotus flowers, grape leaves and artichokes, the influence of Iranian natives and Hellenic arrays, and in terms of 3- The application had a practical aspect in non-religious customs (coronation of the king) and non-religious and ritual. The art of Rayon making in the Hakhamaneshi and Parthian periods showed the social status and symbol of the power of their owners and is of special importance due to its relationship with ritual drinks. A little attention to the collection of animals used shows that cultural and mythological beliefs have certainly been influential in the selection of these animals.

Keywords: Achaemenid art, Parthian art, Raytheon, cultural and mythological beliefs

